

گذری بر شعر آیینی عصر قاجار

• متین مدنی *

چکیده

با تثبیت تشیع در دوره صفوی و گسترش آن در عصر قاجار، زمینه برای تولید آثار هنری و ادبی با محتوای مذهبی بیش از پیش فراهم شد. در این دوره، شاعران برجسته‌ای چون عمان سامانی، نیر تبریزی، یغمای جندقی و سروش اصفهانی، با استفاده از قالب‌هایی نظیر مثنوی، ترکیب‌بند، مستزاد و بحرطویل به سرایش اشعار آیینی پرداختند. از مهم‌ترین دستاوردهای این دوره، نوآوری یغمای جندقی در سرایش مرثیه‌های مستزاد و رواج مقتل‌سرایی منظوم همچون «روضه‌الاسرار» و «گنجینه‌الاسرار» است. همچنین، گسترش تعزیه و حمایت حکومت قاجار از برگزاری آیین‌های مذهبی، به شکل‌گیری اشعار ویژه این مراسم نیز انجامید. با وجود غنای محتوایی و تنوع قالبی، این اشعار با آسیب‌هایی چون تحریف‌های تاریخی، روایت‌های بی‌سند و تأثیرپذیری از باورهای صوفیانه نیز مواجه بوده‌اند؛ از این رو، نگاه انتقادی و مستند به این میراث ادبی ضروری است. نمونه برجسته‌ای که توانسته تعادل میان هنر و تاریخ‌نگاری را حفظ کند، مثنوی «طاق‌دیس» از ملا احمد نراقی است.

واژگان کلیدی: شعر آیینی، عصر قاجار، عاشورا، صفویه، تعزیه، ادبیات.

۱. مقدمه

شعر و ادب آیینی در عصر قاجار بازتابی از شکوفایی سنت‌های مذهبی در آن دوران است. در عصر قاجار، شعر آیینی در قالب‌های خاصی نمود بیشتری پیدا می‌کند. در این دوره، از شاعرانی چون عمان سامانی، نیر تبریزی، یغمای جندقی و سروش اصفهانی می‌توان نام برد. در این نوشتار، به مروری بر تاریخ، قالب و محتوای شعر آیینی در عصر قاجار می‌پردازیم و همچنین، به بررسی جایگاه اجتماعی و هنری آن پرداخته و ضمن اشاره به برخی آسیب‌های محتوایی، بر لزوم نگاه انتقادی و مستند به این نوع شعر تأکید داریم.

شعر آیینی کلامی است مخیل، آهنگین و معنوی که به لحاظ محتوایی و مقوله‌های معنوی، متأثر از منابع اسلامی و باورهای دینی است و وجه تمایز آن با دیگر اشعار، در موضوعاتی است که به آن می‌پردازد و در خصوص عناصر شعری با آن‌ها تفاوتی ندارد.^۱

این تعریف استاد مجاهدی، پدر شعر آیینی، است که کمی با مسامحه همراه است؛ زیرا وقتی که در گذشته ادبی ایران نگاه می‌اندازیم، اگر نگوییم در تمام آثار ادبی، در اکثریت آن‌ها، شروع کتاب با نام خدا، مدح خداوند و مدح پیامبر اکرم (ص) بوده است. این موارد، مشخصاً در ادبیات عرفانی بسیار مشاهده می‌شود. حتی در ادبیات عاشقانه و حماسی نیز رنگ‌وبوی آیین و مذهب برجسته است. این مورد، در شعر و نثر قدما، تا بدان جا اهمیت دارد که بخش آغازین کتاب خود را به عنوان «تحمیدیه» اختصاص می‌دادند. «شاعران و نویسندگان از دیرباز، آغاز منظومه‌ها و رسالات خویش را به مناجات با پروردگار و نعت و ستایش پیامبر (ص) و اولیای دین می‌آراسته‌اند. بدین ترتیب، نمونه‌های ارجمندی از نیایش و مناجات در ادب پارسی می‌توان یافت که سرشار از مضامین لطیف و عمیق و گواه ذوق و روح لطیف گویندگان آن‌ها است.»^۲

اما آنچه ادبیات و شعر آیینی را از دیگر گونه‌های ادبی جدا می‌کند، پرداختن

۱- محمدعلی مجاهدی؛ سیری در قلمرو شعر نبوی

۲- حسن بساک؛ سبک‌شناسی دیباچه‌ها و تحمیدیه‌های متون نثر سبک عراقی، ص ۲

شاعر به صورت خاص به مفاهیم مذهبی است. و این امر حدوداً از زمان آل بویه در ایران رواج یافت. پترو چلکوفسکی در این باره می‌گوید: «مرثیه نخستین قالب بیان تعزیه بود. در سده چهارم هجری (دهم میلادی) سراینده در قالب سوم شخص، از سرگذشت حزن‌انگیز حسین(ع) یاد می‌کرد و در شعر خود، ضمن آنکه همدردی‌های سوگواران را برمی‌انگیخت، احساسات خویش را بیان می‌کرد.»^۳ همچنین، کسای مروزی، از شاعران عصر آل بویه و سامانیان است که او را نخستین شاعر نامدار شیعی نام داده‌اند. اشعار او در قم، ری و خراسان رواج داشت.^۴

شعر آیینی از صفویه به بعد رواج بیشتری می‌یابد. پادشاهان صفوی، تملق‌گویی‌ها و مدح‌گویی‌های شاعران را برای خود نمی‌پذیرفتند و عقیده داشتند شعری ارزش دارد که در مدح خاندان نبوت(ع) گفته شود. از این دوره به بعد، با سرایش بیشتر این نوع اشعار مواجه هستیم. عبدالحسین زرین‌کوب در این باره می‌گوید: «شاه تهماسب اول، چنان که از روایت مؤلف عالم‌آرای عباسی برمی‌آید، در جواب مدیحه‌ای که محتشم کاشانی برایش فرستاد پیغام داد که شاعر بهتر است به جای مدایح سلطانی مراثنی و مناقب اهل بیت(ع) را به نظم آورد.»^۵

در دوره قاجار، این نوع شعر و ادبیات رونقی بیش از پیش می‌گیرد. با رونق فرهنگ و اعتقادات شیعه، که از زمان صفویه تقویت شده بود، شیعیان می‌توانستند اعتقادات خود را آزادانه‌تر از قبل بیان کنند و به آن بپردازند. پیش از این، شیعیان مورد آزار و خفکان حاکمان عصر بودند و مشخص است که تولید شعر و آثار هنری مطابق با اعتقاداتشان بسیار دشوار بوده است. در عهد قاجار، با رونق مراسمات تعزیه و پرداختن حکومت به این موضوع، با مسائلی مانند تأسیس تکیه دولت، فضا برای تولید آثار هنری و ادبی با محتوای آیینی شیعی بیشتر شد. میمنت میرصادقی می‌گوید: «در مورد تاریخچه و پیشینه نوحه‌سرایی باید گفت با آنکه مراسم عزاداری برای شهیدان کربلا از دوره صفویه در ایران رایج شد، از آن دوران

۳- پترو چلکوفسکی؛ تعزیه: آیین و نمایش در ایران، ص ۱۴۱

۴- محمد دهقانی؛ کسای نخستین شاعر نامدار شیعه، ص ۳۲

۵- عبدالحسین زرین‌کوب؛ سیری در شعر فارسی، ص ۱۰۱

به بعد مرثیه‌های مذهبی بسیاری سروده شده، اما تا قبل از دوره قاجاریه در دیوان شاعران، به شعرهایی که شکل نوحه داشته باشند، بر نمی‌خوریم و می‌توان گفت که میرزا ابوالحسن یغمای جندقی و برخی دیگر شاعران قاجار نخستین کسانی هستند که بخشی از دیوان خود را به نوحه اختصاص داده‌اند.^۶

۲. شعر آیینی در عصر قاجار

دوره قاجار با ضعف‌ها و سستی‌های فراوانی همراه بود. بی‌کفایتی پادشاهان این عصر، فساد درباریان و استعمار کشورهای غربی موجب اعتراض مردم و دشواری شرایط زندگی در آن دوره شده بود. این شرایط باعث شده است که این تصور برای جامعه امروزی ایران پیش بیاید که شعر و ادب عهد قاجار نیز حائل اهمیت نیست و در نتیجه، از آن به خوبی یاد نمی‌شود. حال آنکه در

شاه تهماسب اول صفوی

این دوره، شاعران برجسته‌ای مثل ایرج میرزا، قائم مقام فراهانی، عارف قزوینی، عثمان سامانی، نیر تبریزی، همای شیرازی و... فعالیت داشتند. از سوی دیگر، در این دوره، شاهد شکوفایی مقاتل منظوم نیز هستیم. تا قبل از این دوره، فقط در عصر صفوی به ماجرای شهادت حضرت سیدالشهداء(ع) اشاره شده است. قبل از دوره صفوی، اگر شعری در مورد اهل بیت(ع) گفته می‌شد، بیشتر مدح آن بزرگواران بود و پرداختن به ماجرای کربلا بسیار اندک بوده است. این اشعار در عصر قاجاری بیشتر می‌شود و شاهد شعرهای بیشتری در حوزه شعر عاشورایی هستیم. بالتبع، مقتل سرایی نیز در این دوره رواج می‌گیرد و مقاتل منظوم» به

۶- میمنت میرصادقی؛ واژه‌نامه هنر شاعری: فرهنگ تفصیلی اصلاحات فن شعر و سبک‌ها و مکتب‌های آن

منصه ظهور می‌رسند. از جمله مقاتل منظوم در دوره قاجار می‌توان «روضه الاسرار» سروش اصفهانی، «گنجینه الاسرار» عمان سامانی، «زبدة الاسرار» صفی علیشاه، «آتشکده» نیر تبریزی، «طوفان البكاء» جوهری قزوینی و «معراج المحبة» حائری محلاتی را نام برد. اگرچه علی (ع) در اشعار شاعران قبل از عصر قاجار نیز به مردانگی و شجاعت ستوده می‌شد، اما در این دوره، به واسطه توجه بیشتر مردم به مذهب و اعتبار تشیع، که چه بسا نتیجه حکومت نزدیک به دو قرن صفویه بوده است، در شعر و نثر نیز تجلی ویژه یافته است، به نحوی که رویکرد هنری و ادبی به این مسأله در این دوره می‌تواند در گستره علمی شناسی مدخلی تازه باز کند.^۷

از گام‌های مهمی که در حوزه شعر آیینی دوره قاجار می‌توان از آن یاد کرد، نوآوری یغمای جندقی در مرثیه‌سرایی است. یغما، با سرودن اشعار مرثیه در قالب مستزاد و با کمک گرفتن از ریتم تکراری آن، زمینه‌ساز پیدایش نوحه‌های سینه‌زنی شد. آرتین‌پور در این مورد می‌گوید: مرثی یغما که قسمتی از آن‌ها برای آهنگ‌های ضربی ساخته شده و شاعر خود آن‌ها را نوحه سینه‌زنی یا سنگ‌زنی می‌نامد، در دیوان وی جایگاه خاصی دارد. شاعر در اینجا از شکل نسبتاً جدیدی که در ادبیات پارسی «مستزاد» نامیده می‌شود، بهره‌مند شده و نوع تازه‌ای از مرثی را به وجود آورده است که به سروده‌های ملی شباهت دارد. اشعار انقلابی بعد از سال ۱۳۲۴ ه.ق و مقدار زیادی از شعرهای فکاهی که در جراید عهد مشروطه می‌بینیم، به صورتی که یغما آورده بود سروده شده است.^۸

البته باید توجه داشت که در تاریخ، توافق بر سر اولین‌ها و آخرین‌ها همیشه بحث‌برانگیز بوده است؛ همان‌طور که نمی‌توان گفت اولین شعر فارسی را چه کسی سروده و یا اولین شعر آیینی را چه کسی سروده، نمی‌توان گفت اولین نوحه‌سرا به صورت دقیق کیست. اما این معلوم است که یغمای جندقی، ظاهراً اولین شخصی است که بخشی از دیوانش را به نوحه اختصاص داده است. مهدویت نیز یکی از موضوعات مهم در اشعار دوره قاجار است. در این مورد،

۷- شیرزاد طایفی؛ بررسی نموده‌های مذهبی در شعر عهد قاجار، ص ۶

۸- ابوالحسن یغمای جندقی؛ مجموعه آثار یغمای جندقی، ص ۲۳

دکتر شیرزاد طایفی در مقاله «نمودهای مذهبی عصر قاجار»، مواردی که شاعران این عصر در شعرشان به مسأله مهدویت پرداخته‌اند را جمع‌آوری کرده است: «قصیده‌هایی در مدح حضرت صاحب زمان (عج) (دیوان درّ خوشاب معروف به شهاب، ۷۳-۷۱)، قصایدی در مدح و تهنیت میلاد حضرت ولی عصر (عج) (دیوان سروش اصفهانی، ۷۱-۶۹، ۲۶۵-۲۶۴، ۲۹۱-۲۹۰، ۵۰۴-۵۰۳ و...)، قصیده‌هایی در مدح حضرت ولی عصر (عج) (دیوان قآنی شیرازی، ۷۹۵-۷۸۶)، قصیده و مسمط بهاریه‌ای در مدح حضرت ولی عصر (عج) (دیوان صفای اصفهانی، ۵۵-۵۲ و ۱۴۹-۱۳۸)، در وصف نیمه شعبان (دیوان اشرف‌الدین حسینی، ۷۸-۷۷)، قصایدی در مدح امام زمان (عج) (دیوان ملک‌الشعراى بهار، ج ۱: ۸۹-۸۷، ۱۵۵-۱۵۴ و ۲۱۴-۲۱۲)، قصایدی در مدح و جشن میلاد حضرت ولی عصر (عج) (دیوان ادیب پیشاوری، ۵۹-۵۲)، در ولادت امام زمان (عج) (دیوان حبیب خراسانی، ۳۰۲-۲۹۲)، قصایدی در ستایش حضرت ولی عصر (عج) (دیوان تقی دانش، ۸۴-۸۳، ۸۷-۸۶، ۱۳۴-۱۳۳ و ۱۴۳-۱۳۸) مثنوی خطاب به صاحب زمان (عج) در قلع و قمع یهودیان فاسد (دیوان فتحعلی‌خان صبا، ۷۶۴-۷۶۲) و توصیف و یادکرد نیمه شعبان به زبان نثر (دیوان نشاط اصفهانی، ۳۳۲-۳۳۱).»^۹

یکی از انواع شعرهایی که مخصوص ادبیات دوره قاجار می‌باشد، تعزیه‌سرایی است. آنچه از تعزیه می‌شناسیم، از موضوعاتی است که از قدیم الایام در ایران بوده و شکل‌گیری آن مربوط به عهد قاجاری نیست. ایرانیان مهرپرست به هنگام برگزاری مناسک آیینی خود، واقعه «مصائب میترا» را به نمایش در می‌آوردند. در این نمایش، چند تن از نقش‌آفرینان، صورتک‌هایی بر چهره خود می‌زدند و روی سگویی که پیروان آیین مهری برای نیایش‌های مذهبی ساخته بودند، می‌رفتند و همراه نیایش، واقعه مصائب مهر را نشان می‌دادند. «سوک سیاوش» نیز از دیگر این گونه مراسمات در ایران قدیم بوده است. احسان یارشاطر در مقاله‌ای تحت عنوان «تعزیه و آیین‌های سوگواری در ایران پیش از اسلام»، شباهت‌هایی را میان دو تراژدی یادگار زریر و سوک سیاوش با شبیه‌خوانی‌ها بر می‌شمارد.

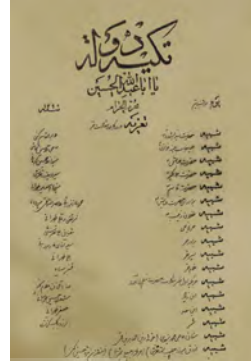

کشتن سیاوش به دستور افراسیاب

اما باید گفت، شکوفایی مراسمات تعزیه در مورد خاندان پیامبر (ص) در عهد قاجار رخ می‌دهد و به تبع آن، موجب سرایش اشعاری مخصوص این مراسمات نیز می‌شود. اشعار تعزیه غالباً باید حماسی بوده و از ریتم و موسیقی خاصی برخوردار باشند. بنابراین، موسیقی در این اشعار عنصر بسیار پررنگی بوده است. مخاطب تعزیه وقت فکر کردن به اشعار پیچیده و ادیبانه ندارد، پس باید زبان این اشعار ساده باشد. تکیه اصلی شاعر بحرطویل نیز بر موسیقی و ریتم کلام است. از دلایلی که قالب ادبی بحرطویل در تعزیه بسیار استفاده می‌شود همین است که عنصر اصلی سازنده آن موسیقی است. دلیل دیگر این است که بحرطویل‌ها، بنا به خاصیتشان غالباً روایی‌اند و به بیان واقعه می‌پردازند و این به جهت روایت تاریخ بسیار مهم است. از مهم‌ترین سرایندگان تعزیه در این دوره می‌توان به سیدمصطفی کاشانی متخلص به «میرعزا»، میرزا باقر متخلص به «ذبیحی» یا «فدایی» و مرثیه‌سرایان گمنام و کم‌شهرتی چون مقبل، نصرت، محرم و بیدل اشاره کرد.^{۱۰}

میرزا رحیم ابوالحسن یغما جندقی

قدیمی ترین پوستر موجود از شبیه خوانی
در تکیه دولت، عکس از موسسه مطالعات
تاریخ معاصر ایران

۳. قالب های شعر آیینی عصر قاجار

شاعران آیینی این دوره در اکثر قالب های شعری طبع آزمایی کرده اند، اما در این میان، قالب های مثنوی، بحر طویل، ترکیب بند و مستزاد با اقبال بیشتری مواجه شده اند:

الف) مثنوی: به دلیل وجود منظومه ها و حماسه سرایی ها در این دوره، این قالب اهمیت یافت. از شاعرانی که در این قالب ادبی چیره دست بودند، می توان به راجی کرمانی، عبدالرزاق بیگ دنبلی، سروش اصفهانی، فتحعلی خان صبا، صفی علیشاه اصفهانی، نیر تبریزی، عمان سامانی، جوهری قزوینی و الهامی کرمانشاهی اشاره کرد.

ب) ترکیب بند: این قالب با محتشم کاشانی و ترکیب بند معروفش در شعر

عاشورایی پیوندی خاص دارد. در این دوره نیز به الگوبرداری از محشتم، ترکیب‌بندهای فراوانی سروده شد. مریم معتمدی‌راد در پایان‌نامه خود، با عنوان «بررسی شعر آیینی در عصر قاجار» آورده است که: «در عصر قاجاریه، ترکیب‌بندهای فراوانی به اقتضای ترکیب‌بند زیبای محشتم شکل گرفت؛ به طوری که دامنه تأثیر آن از زبان فارسی فراتر رفت و به زبان‌های عربی و ترکی هم رسید. از فراوانی حضور این قالب همین بس که تنها میرزا محمد شفیع وصال شیرازی صد و بیست و چهار بند از خود به جای گذاشته و یا میرزا محمود فدایی مازندرانی تحت عنوان «چهار نظام»، ترکیب‌بندهای خود را نظام داده است و جمعاً صد و هفتاد و چهار بند مرثیه سروده است و نیز احمد صفایی جندقی فرزند یغما، یک جا ترکیب‌بندی صد و چهارده بندی در این رابطه دارد.»

ج) مستزاد: اهمیت این قالب به جهت آن است که یغمای جندقی در این عهد آن را احیاء کرد. این نوع شعر در مراسم عزاداری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

د) بحرطویل: اهمیت بحرطویل در اشعار تعزیه نمودار می‌شود. این قالب شعری با کارکرد موسیقایی و روایی خود در شعر آیینی بسیار مهم است و امروزه هم در مراسم مذهبی کاربرد دارد، اما متأسفانه در چند دهه اخیر، کمتر بدان پرداخته شده و شاعران و مداحان از ظرفیت بالای آن غافل مانده‌اند. این قالب بیشتر شکوه و حماسه را به نمایش می‌کشد.

در ادامه، نام برخی از شاعران آیینی دوره قاجار را می‌آوریم. علاقه‌مندان می‌توانند برای مطالعه شعر این شاعران، به کتاب کاروان شعر عاشورایی استاد محمدعلی مجاهدی و همین‌طور پایان‌نامه ارزشمند خانم مریم معتمدی‌راد با عنوان «بررسی شعر آیینی در عصر قاجار» مراجعه کنند.

نام برخی از شاعران آیینی این دوره: نشاط اصفهانی، فتحعلی‌شاه قاجار، جوهری قزوینی، وصال شیرازی، قآنی شیرازی، یغمای جندقی، فدایی مازندرانی، هنر جندقی، داوری شیرازی، سروش اصفهانی، همای شیرازی، جیحون یزدی،

جودی خراسانی، روشن اردستانی اصفهانی، فتحعلی خان صبا، نیر تبریزی، صفی علیشاه، ناصرالدین شاه، محیط قمی، عمان سامانی، علی حائری محلاتی، الهامی کرمانشاهی، طرب شیرازی، صامت بروجردی، ادیب الممالک فراهانی، شیدای گراشی، فرصت شیرازی، نیاز جوشقانی، رفعت سمنانی و

تعزیه و شبیه خوانی در تکیه دولت، دوران قاجار

۴. آسیب شناسی

از مهم ترین مواردی که خواننده شعر آیینی این دوره باید بدان توجه داشته باشد، وجود تحریفات و روایت های بدون سند و شعرهای ساختگی بر اساس روایت های نامعتبر است که در این عصر بسیار افزایش یافته است. خواننده آگاه باید به این موضوع دقت کند که اگر در شعر و ادب آیینی، تاریخ مورد توجه قرار نگیرد و فقط با نگاه ذوقی به آن نگاه کرد، دچار چالش ها و مشکلات فراوانی خواهیم شد. رسول جعفریان در این باره نوشته است: «ثبت و نگارش وقایع عاشورا عمدتاً تا حدود قرن پنجم هجری، با رویکردی تاریخی ادامه داشت. به تدریج این تلاش ها، به ویژه در سده های میانی در ایران، متأثر از نزدیکی و پیوند تصوّف و تشیع، از روش تاریخ نگارانه فاصله گرفت و با رسوخ روش و ادبیات داستانی در آن، وارد مرحله ای تازه شد.»^{۱۱} یکی از بهترین آثار شعر آیینی در این دوره مثنوی طاقدیس ملا احمد نراقی است، که توانسته بر ذوق ادبی غالب شود و تاریخ را فدای هنر نکند. در این مثنوی، ماجرای قیام امام حسین (ع)، از خروج از مدینه

تا روز عاشورا، به صورت یک روایت به هم پیوسته پیگیری می‌شود. متقن بودن و مستند بودن به روایات تاریخی و حدیثی شیعه، از نکات مهم این مثنوی است. در این مورد، می‌توانید به مقاله «عاشورا در مثنوی طاقدیس» از همین قلم مراجعه کنید. در پایان، نمونه‌ای از اشعار مثنوی طاقدیس ملا احمد ضمیمه می‌شود:

شاه پرسید این زمین را نام چیست	آن که اینجا را شناسد نام کیست
آن یکی گفت این زمین نینواست	نام آن هم ماریه هم کربلاست
گفت نی نی نینوا نی قتلگاست	کربلا نی منزل کرب و بلاست
کربلا نی هم منای ماست این	این سر کوی وفای ماست این
کشتی ما را در اینجا لنگر است	منزل ما تا صباح محشر است
هان بخوابانید اشترها کنون	ای زنان آید از هودج برون ^{۱۲}

۵. نتیجه‌گیری

شعر آیینی عصر قاجار، یکی از غنی‌ترین ادوار ادب مذهبی ایران بوده است و از نظر کمی و از حیث تنوع قالبی، نوآوری‌های بلاغی و پیوند با مناسک اجتماعی، جایگاهی ممتاز دارد. این دوره، نقطه عطفی در تاریخ شعر عاشورایی، مقتل‌سرایی، تعزیه‌خوانی و مهدویه‌سرایی به شمار می‌رود و شاعران آن، با بهره‌گیری از قالب‌هایی چون مثنوی، ترکیب‌بند، مستزاد و بحرطویل، توانستند زبان ادبیات را به میدان آیین و باورهای شیعی پیوند بزنند. ابتکار یغمای جندقی در سرایش نوحه‌های مستزاد، الگوپذیری از ترکیب‌بند محشم، و ظهور منظومه‌های حماسی-مذهبی، نشان از پویایی این جریان دارد.

در مجموع، شعر آیینی عصر قاجار، نه تنها آینه باورهای دینی جامعه آن روزگار است، بلکه بستری برای شناخت تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ایران در آستانه دوران مشروطه به شمار می‌رود.

منابع

- بساک، حسن، «سبک‌شناسی دیباچه‌ها و تحمیدیه‌های متون نثر سبک عراقی»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، دوره ۱۳، شماره ۴۷، بهار ۱۳۹۸، ۳۰۴-۲۸۵.
- جعفریان، رسول، تأملی در نهضت عاشورا، تهران: علم، ۱۳۹۷.
- چلکوفسکی، پیتر، تعزیه: آیین و نمایش در ایران، ترجمه داوود حاتمی، تهران: سمت، ۱۴۰۰.
- دهقانی، محمد، کسایی، نخستین شاعر نامدار شیعه، تهران: نشر نی، ۱۳۹۹.
- زرین کوب، عبدالحسین، سیری در شعر فارسی، تهران: علمی، ۱۳۶۷.
- شهیدی، عنایت‌الله، پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰.
- طایفی، شیرزاد، «بررسی نمودهای مذهبی در شعر عهد قاجار»، ادیان و عرفان، دوره ۴۲، شماره ۲، پائیز ۱۳۸۹، ۹۹-۱۱۵.
- مجاهدی، محمدعلی، سیری در قلمرو شعر نبوی، قم: مجمع جهانی اهل‌بیت(ع)، ۱۳۸۷.
- میر صادقی، میمنت، واژه‌نامه هنر شاعری: فرهنگ تفصیلی اصلاحات فن شعر و سبک‌ها و مکتب‌های آن. تهران: مهناز، ۱۳۷۳.
- نراقی، ملا احمد، مثنوی طاق‌دیس، قم: نه‌اوندی، ۱۳۸۱.
- یغمای جندقی، ابوالحسن، مجموعه آثار یغمای جندقی، تهران: توس، ۱۳۸۴.